

Karol Kłodziński

Udział sekretarzy *ab epistulis* i *a libellis* w procesie tworzenia reskryptów cesarskich

Czy cesarze rzymscy okresu pryncypatu osobiście czytali prośby adresowane do nich, czy odpisywali na zapytania, a jeśli nie, to kto czynił to za nich? Można zapytać *expressis verbis*, czy cesarze osobiście tworzyli reskrypty? Jedynie próba odpowiedzi na tak postawione pytania jest w stanie wyjaśnić nam mechanizmy funkcjonowania aparatu biurokratycznego w Cesarstwie Rzymskim. We współczesnym państwie nie ma sprawnego funkcjonowania najważniejszych organów monokratycznych bez skutecznie działającej kancelarii. Podobnie było w Cesarstwie Rzymskim. Grupa prywatnych i wyspecjalizowanych sług, a następnie urzędników cesarskich stanowiła podstawę działania administracji już za czasów Imperium Romanum. Cesarz Klaudiusz utworzył kancelarię jako pomocniczy organ biurokratyczny, kierowany przez wyzwoleńców cesarskich. Dopiero za panującego w latach 117–138 cesarza Hadriana kancelaria cesarska została przekształcona w urząd państwowy kierowany przez ekwitów, którzy podlegali określonym zasadom awansu w ramach ekwickiego *cursus honorum*¹. O ogromnym znaczeniu urzędników kancelarii cesarskiej świadczy fakt, że byli oni powoływani i odwoływani przez cesarza, przez niego również wynagradzani.

¹ Pojawiające się w niniejszej pracy daty, jeśli nie zaznaczono, że jest inaczej, odnoszą się do czasów po narodzeniu Chrystusa.

Kancelaria cesarska jest przedmiotem badań zarówno romanistów, jak i historyków już od drugiej połowy XIX wieku². Badania te dotyczą głównie struktury kancelarii, kompetencji urzędników oraz w mniejszym stopniu prozopografii. Na podstawie źródeł prawnych, literackich oraz epigraficznych postaram się przedstawić udział sekretarzy do spraw korespondencji (*ab epistulis*) i do spraw petycji (*a libellis*) w procesie tworzenia prawa stanowionego okresu

² É. Egger, *Recherches historiques sur la fonction de secrétaire des princes chez les anciens*, [w:] *Mémoires d'histoire ancienne et de philologie*, Paris 1863, s. 220–258; J.N. Madvig, *Die Verfassung und Verwaltung des Römischen Staates*, Bd. I, Leipzig 1881, s. 553–561; É. Cuq, *Le Conseil des Empereurs d'Auguste à Dioclétien*, Extrait des Mémoires présentés par divers savants à l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, I Sér. IX, 2, Paris 1884, s. 361–401; Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, Bd. II, 2, Handbuch der römischen Alterthümer, ed. J. Marquardt, Th. Mommsen, Leipzig 1877, s. 806–810; O. Hirschfeld, *Untersuchungen auf dem Gebiete der römischen Verwaltungsgeschichte*, I: *Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian*, Berlin-Weidmann 1877, s. 201–218; O. Karlowa, *Römische Rechtsgeschichte*, Bd. I, Leipzig 1885, s. 538–547; L. Friedlaender, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit. Von August bis zum Ausgang der Antonine*, t. I, Leipzig 1888 (6 Aufl.), s. 171–192; A.H.J. Greenidge, *Roman Public Life*, London-New York 1901, s. 418–420; Th. Mommsen, *Gordians Decret von Skaptoparene*, [w:] *Gesammelte Schriften*, Bd. II, Juristische Schriften, Bd. II, Berlin-Weidmann 1905, s. 172–192; O. Hirschfeld, *Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian*, Berlin 1905 (2 Aufl.), s. 318–342; M.I. Rostowzew, s.v. *ab epistulis*, [w:] *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (dalej: RE) VI, 1, 1907, col. 210–215; S. Brassloff, s.v. *epistula*, RE VI, 1909, col. 204–210; F.F. Abott, *History and Description of Roman Political Institutions*, New York 1911 (3rd ed.), s. 362; U. Wilcken, *Zu den Kaiserreskripten*, *Hermes. Zeitschrift für classische Philologie*, Bd. 55, 1920, s. 1–42; O. Seeck, s.v. *Scrinium*, RE II A, 1, 1921, col. 893–904; A. v. Premerstein, s.v. *a libellis*, RE XIII, 1, 1927, col. 15–26; B. Kübler, s.v. *subscriptio*, RE IV, 1, 1931, col. 490–501; G. Samonati, s.v. *a libellis*, *Diz. epigr.*, IV, 1957, s. 822–828; R. Paribeni, s.v. *ab epistulis*, *Diz. epigr.*, II/III, 1961, s. 2132–2135; G.B. Townend, *The Post of ab epistulis in the Second Century*, *Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte* 1961, 10, s. 375–381; F. Millar, *Emperors at Work*, *The Journal of Roman Studies* 1967, 57, s. 9–19; W. Williams, *The Libellus Procedure and the Severan Papyri*, *The Journal of Roman Studies* 1974, 64, s. 86–103; W. Williams, *Individuality in the Imperial Constitutions: Hadrian and the Antonines*, *The Journal of Roman Studies* 1976, 66, s. 67–83; F. Millar, *The Emperor in the*

pryncypatu. Wybór tych dwóch sekretariatów nie jest przypadkowy, gdyż jedynie sekretarze do spraw korespondencji i do spraw petycji byli aktywni w kreowaniu cesarskich konstytucji³.

Jakie akty prawne stanowiły konstytucje cesarskie okresu pryncypatu i które z nich były tworzone w sekretariatach do spraw korespondencji i do spraw petycji? Najstarszym, jak sądzę, przekazem prawniczym na temat źródeł prawa cesarskiego jest fragment *Institutiones* Gajusa.

Gaius, *Institutiones* 1, 5:

Constitutio principis est, quod imperator decreto vel edicto, vel epistula constituit. Nec umquam dubitatum est, quin id legis vicem optineat, cum ipse imperator per legem imperium accipiat.

W połowie II wieku Gajus wymienił dekrety, edykty i listowne odpowiedzi jako konstytucje cesarskie. Wybitny jurysta wskazał na ich moc prawną oraz na fakt, że władza cesarska jest nadana przez ustawę. Wnioskując na podstawie relacji Gajusa, można stwierdzić bez żadnej wątpliwości, że konstytucje cesarskie są ekwiwalentem prawa stanowionego.

Roman World, 31 BC-AD 337, London 1977; A.A. Schiller, *Roman law: Mechanisms of Development*, Hague 1978, s. 474–480; T. Honoré, 'Imperial Rescripts A.D. 193–305: Authorship and Authenticity', *The Journal of Roman Studies* 1979, 69, s. 51–64; T. Honoré, *Emperors and lawyers*, London 1981; M. Peachin, *The Office of the Memory*, [w:] *Studien zur Geschichte der römischen Spätantike. Festgabe für Johannes Straub*, ed. E. Chrysos, Athens 1989, s. 168–208; W. Turpin, *Imperial Subscriptions and the Administration of Justice*, *The Journal of Roman Studies* 1991, 81, s. 101–118; J.-P. Coriat, *Le prince législateur. La technique législative des Sévères et les méthodes de création du droit impérial a la fin du Principat*, Roma 1997; A. Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, New Jersey 2004 (wyd. org. Philadelphia 1953), s. 338; D. Liebs, *Reichskammerkassen: Die Arbeit der kaiserlichen Libellkanzlei*, [w:] *Herrschaftsstrukturen und Herrschaftspraxis – Konzepte, Prinzipien und Strategien der Administration im römischen Kaiserreich*, ed. Anne Kolb, Berlin 2006, s. 137–152; K. Kłodziński, *Sekretarze ab epistulis i a libellis w kancelarii cesarzy od Augusta do Hadriana. Studium historyczno-prawne*, Toruń 2011.

³ Por. W. Williams, *Individuality*, s. 68; A.A. Schiller, *Roman law*, s. 478–479.

Kolejne informacje są przekazane przez Pomponiusza – jurystę z czasów Hadriana, Antoninusa Piusa i Marka Aureliusza.

D. 1, 2, 2, 11–12 (*Pomponius libro singulari enchiridii*):

Novissime sicut ad pauciores iuris constituendi vias transisse ipsis rebus dictantibus videbatur per partes, evenit, ut necesse esset rei publicae per unum consuli (nam senatus non perinde omnes provincias probe gerere poterant): igitur constituto principe datum est ei ius, ut quod constituisset, ratum esset. Ita in civitate nostra aut iure, id est lege, constituitur, aut est proprium ius civile, quod sine scripto in sola prudentium interpretatione consistit, aut sunt legis actiones, quae formam agendi continent, aut plebi scitum, quod sine auctoritate patrum est constitutum, aut est magistratum edictum, unde ius honorarium nascitur, aut senatus consultum, quod solum senatu constituyente inducitur sine lege, aut est principalis constitutio, id est ut quod ipse princeps constituit pro lege servetur.

Ten *passus* autorstwa Pomponiusza przedstawia ewolucyjny charakter prawa rzymskiego, którego ostateczny kształt został nadany przez władzę pryncypsa. W *civitas* konstytucje cesarskie formułowane przez samego cesarza, obok jurysprudencji prawniczej, postępowań sądowych, plebiscytów, edyktów urzędniczych oraz uchwał senatu mają moc prawną. W opinii Pomponiusza konstytucje cesarskie są postrzegane jako źródła prawa stanowionego.

Również prawnik pierwszych cesarzy z dynastii Sewerów Papinian przekazał nam istotne informacje.

D. 1, 1, 7 (*Papinianus libro secundo definitionum*):

Ius autem civile est, quod ex legibus, plebis scitis, senatus consultis, decretis principum, auctoritate prudentium venit.

Papinian twierdził, że dekryty cesarskie, obok plebiscytów, uchwał senatu i prawotwórczej działalności jurystów, to źródła prawa cywilnego. Natomiast według Ulpiana prawo stanowione to *stricte* cesarskie prawo, a konstytucja ma tę samą moc, co ustawa.

D. 1, 4, 1 (*Ulpianus libro primo institutionum*):

Quod principi placuit, legis habet vigorem: utpote cum lege regia, quae de imperio eius lata est, populus ei et in eum omne suum imperium et potestatem conferat.

Z powyższych rozważań wynika, że *rescripta*, obok *decreta*, *edicta*, *mandata* należy uznać za konstytucje cesarskie, czyli źródła prawa stanowionego okresu pryncypatu⁴. Prawo okresu pryncypatu to głównie prawo stanowione przez cesarza⁵. *Rescripta principum*, czyli cesarskie odpowiedzi, były niezwykle ważne w systemie prawnym pryncypatu⁶. Reskrypty przyjmowały dwie odmienne formy: *epistulae*⁷ oraz *subscriptiones*⁸.

D. 1, 4, 1, 1 (*Ulpianus libro primo institutionum*):

Quodcumque igitur imperator per epistulam et subscriptionem statuit vel cognoscens decrevit vel de plano interlocutus est vel edicto praecepit, legem esse constat. Haec sunt quas volgo constitutiones appellamus.

Według Ulpiana postanowienie cesarskie w formie listu (*epistula*) lub noty (*scriptio*) albo to, co cesarz zdecydował w formie wyroku

⁴ Por. L. Wenger, *Die Quellen des römischen Rechts*, Wien 1953, s. 424–438; W. Wołodkiewicz, *Ius et lex w rzymskiej tradycji prawnej*, *Ius et Lex* 2002, 1, s. 54. *Mandata*, czyli administracyjne instrukcje, zostały zaliczone do kategorii konstytucji cesarskich przez współczesnych uczonych, por. A.A. Schiller, *Roman law*, s. 481.

⁵ O.F. Robinson, *The Sources of Roman Law: Problems and Methods for Ancient Historians*, London 1997, s. 37.

⁶ D. Ibbetson, *High classical law*, [w:] *Cambridge Ancient History*, vol. XII: *The Crisis of Empire, A.D. 193–337*, Cambridge 2005, s. 196. Nazwa *rescriptum* była używana na określenie dwóch form konstytucji – *epistulae* i *subscriptiones*, por. W.W. Buckland, *A Textbook of Roman Law from Augustus to Justinian*, Cambridge 1964 (wyd. org. Cambridge 1921), s. 19; W. Turpin, *Imperial*, s. 103; *The Oxford Latin Dictionary*, ed. P.G. W. Glare, Oxford–New York 1996 (dalej: OLD), s.v. *rescriptum*, s. 1627.

⁷ A. Berger, *Encyclopedic*, s.v. *epistulae principum*, s. 454; OLD, s.v. *epistula*, s. 613.

⁸ A. Berger, *Encyclopedic*, s.v. *scriptio principis*, s. 720–721; OLD, s.v. *scriptio*, s. 1848.

sądowego lub ogłosił nieformalnie czy też nadał edyktem, ma moc prawną i stanowi konstytucję. Procedura prawotwórcza w przypadku *epistulae* i *subscriptiones* jest identyczna⁹. Regułą było, że *epistulae principum* stanowiły odpowiedzi na pytania lub petycje miast, namiestników prowincji oraz innych urzędników, natomiast *subscriptiones* były powszechną w II wieku formą odpowiedzi do osób prywatnych¹⁰. Od każdej reguły jest wyjątek. Okazuje się bowiem, że cesarze rzymscy wysyłali również *epistulae* do osób prywatnych, ale tylko wówczas, gdy adresat prezentował wysoki status społeczny¹¹.

W nauce dopiero w 1920 roku istota i funkcje reskryptów zostały gruntownie przedstawione. W tym właśnie roku wybitny papirolog Ulrich Wilcken dokonał niezwykle istotnej rewizji w dotychczasowych badaniach nad reskryptami¹². Wilcken ukazał wyraźny podział reskryptów na *subscriptiones* i *epistulae* pod względem podmiotowości petenta. Przed tą publikacją takie rozróżnienie reskryptów nie istniało w nauce. Na przykład Theodor Kipp zaprezentował podział reskryptów, określając *epistulae* jako pisemne rozporządzenia cesarza do określonego adresata, natomiast *subscriptiones* jako rozporządzenia na złożoną prośbę¹³. Naukowe ustalenia Wilckena w swym ogólnym zarysie obroniły się we współczesnej nauce¹⁴. Reskrypty stanowiły pisemne odpowiedzi cesarza na zapytania urzędników (*relatio, consultatio, suggestio*) lub na zapytania bądź petycje osób prywatnych (*prex, libellus, supplicatio*)¹⁵. Wilcken stwierdził, że reskrypty to „alle kaiserliche Bescheide an Behörden, Körperscha-

⁹ A.A. Schiller, *Roman law*, s. 478–479.

¹⁰ W.W. Buckland, *A Textbook*, s. 18–19; D. Ibbetson, *High*, s. 196.

¹¹ Por. W. Williams, *The Libellus*, s. 87–88.

¹² U. Wilcken, *Zu den Kaiserreskripten*, s. 1–42. L. Wenger (*Die Quellen*, s. 427–428, przypis 31) przedstawił obszerną literaturę dotyczącą reskryptów.

¹³ Th. Kipp, *Geschichte*, s. 73: „Schriftliche Erlasse des Kaisers an eine bestimmte Adresse sind epistolae, und wenn sie unter eine Eingabe gesetzt sind, subscriptiones”.

¹⁴ Por. W. Williams, *The Libellus*, s. 87.

¹⁵ W.W. Buckland, *A Textbook*, s. 18–19; A. Berger, *Enciclopedic*, s.v. *rescripta principum*, s. 680; A.A. Schiller, *Roman law*, s. 493.

ften oder Private zusammenfaßt, die als Antwort auf ein Gesuch (oder Anfrage oder dgl.) an den Gesuchsteller erlassen sind”¹⁶.

Początkowo reskrypty nie prowadziły do zmiany prawa, lecz do jego wyjaśnienia, w materii interesującej wnioskodawcę¹⁷. Materia prawna nie dotyczyła intelektualnych rozważań nad danym zagadnieniem, lecz rzeczywistych kwestii natury praktycznej. William Turpin wyraził to w trafnym stwierdzeniu, że „petitioners went to the imperial government to get action, not advice”¹⁸. Tego typu konstytucje wyrażały cesarską opinię w kwestii prawnej lub innej specyficznej sprawie¹⁹. W przypadku *subscriptiones* ta specyficzna sprawa nie musiała dotyczyć kwestii prawnej; petenci chcieli również zaszczytów, urzędów czy też zezwoleń finansowych²⁰. Wielu petentów pragnących wyjaśnienia kwestii prawnej otrzymywało *subscriptiones*, które nie dawały takiego wyjaśnienia, lecz odsyłały jednostkę do sądów niższej instancji²¹.

O wzroście znaczenia *rescripta* w czasach Trajana i Hadriana świadczą dane liczbowe. Według Davida Ibbetsona znamy 20 tych konstytucji z okresu od panowania Augusta do epoki Trajana, natomiast aż 126 z czasów Hadriana²². Z kolei Jean-Pierre Coriat dla epoki Sewerów (lata 193–235) wyliczył 1365 konstytucji cesarskich (*décisions législatives*), z czego 68 stanowiły dekrety, 15 – edykty, 4 – mandaty, a 1200 – reskrypty²³. Od panowania Hadriana reskrypty stały się powszechne, a problemy prawne były częściej rozwiązywane przez cesarza niż przez urzędników o kompetencjach sądowych²⁴. Przyczynę tych zmian trudno jednoznacznie wskazać. Na przykład De Francisci powiązał wzrost liczby reskryptów za

¹⁶ U. Wilcken, *Zu den Kaiserreskripten*, s. 2.

¹⁷ S. Brassloff, s.v. *epistula*, s. 205; W.W. Buckland, *A Textbook*, s. 19; W. Turpin, *Imperial*, s. 101.

¹⁸ W. Turpin, *Imperial*, s. 102.

¹⁹ A. Berger, *Encyclopedic*, s.v. *rescripta principum*, s. 680.

²⁰ W. Turpin, *Imperial*, s. 102. Por. F. Millar, *Emperors*, s. 13.

²¹ W. Turpin, *Imperial*, s. 102. Takie *subscriptiones* nie były brane pod uwagę przez prawników w ich dziełach i kodeksach prawa.

²² D. Ibbetson, *High*, s. 197.

²³ J.-P. Coriat, *Le prince législateur*, s. 156–157.

²⁴ W.W. Buckland, *A Textbook*, s. 19; A.A. Schiller, *Roman law*, s. 491. Por. L. Wenger, *Die Quellen*, s. 431.

czasów Hadriana z reorganizacją kancelarii cesarskiej, polegającą na całkowitym rozdzieleniu dotychczasowych kompetencji sekretarza między poszczególne sekretariaty; od tej pory zatem sekretariat do spraw petycji miał zajmować się wyłącznie reskryptami, sekretariat do spraw korespondencji był odpowiedzialny za przygotowywanie listów z odpowiedziami na zapytania poszczególnych urzędników, natomiast sekretariat *a cognitionibus* – za cesarskie wyroki (*decreta*)²⁵. Niektórzy uczeni dopatrywali się wzrostu znaczenia reskryptów jako źródła prawa w przerwaniu mocy legislacyjnej prawa pretorskiego za panowania Hadriana²⁶. William Warwick Buckland stwierdził, że procedura apelacyjna przed cesarzem została zastąpiona cesarskimi decyzjami dającymi odpowiedzi w kwestiach prawnych, które były brane pod uwagę przez urzędników o kompetencjach sądowych lub przez strony procesu sądowego²⁷. Jeśli strona procesu sądowego uznała – ujęty w reskrypcie – stwierdzony stan faktyczny, to nie miała już możliwości odwołania się od reskryptu. Stwierdzony w reskrypcie stan prawny był odtąd brany pod uwagę w analogicznych przypadkach²⁸. Cesarska odpowiedź na petycję mogła być zastosowana jedynie w przypadku, gdy sąd dopatrzył się w konkretnej sprawie stanu faktycznego tożsamego z tym przedstawionym w treści danego reskryptu²⁹. Wydaje się zatem, że De Francisci miał rację, wysuwając tezę, że wzrost znaczenia i liczby reskryptów za panowania Hadriana był bezpośrednio związany z postępującą profesjonalizacją sekretariatów *ab epistulis* i *a libellis*. Znamiennym przejawem tego procesu było powierzenie wspomnianych urzędów wykształconym i kompetentnym ekwitom³⁰.

²⁵ Podaję za A.A. Schiller, *Roman law*, s. 480.

²⁶ O. Karlowa, *Römische*, s. 650; W.W. Buckland, *A Textbook*, s. 19.

²⁷ W.W. Buckland, *A Textbook*, s. 19.

²⁸ S. Brassloff, s.v. *epistula*, col. 205. Według S. Brassloff (s.v. *epistula*, s. 205) *epistulae principis* stanowiły *constitutiones personales* albo *generales*.

²⁹ Th. Kipp, *Geschichte der quellen des römischen Rechts*, Leipzig 1909, s. 74–75; A.A. Schiller, *Roman law*, s. 492.

³⁰ Szerzej na ten temat zob. K. Kłodziński, *Sekretarze ab epistulis*, s. 51–64, 73–79.

Dwie formy reskryptów są łączone przez jedną wspólną cechę, która stanowi reakcję cesarza na petycje różnych podmiotów³¹. *Epistulae* przyjmowały formę listu adresowanego do petenta, natomiast *subscriptiones* formę noty, dołączonej u dołu dokumentu oryginalnej petycji. W przypadku *subscriptiones* brakowało oficjalnych formuł dyplomatycznych, które to występowały w *epistulae*³². Otto Karlowa wskazuje, że cesarze podpisywali własnoręcznie ważne *epistulae*³³. Współcześni uczeni nie dokonują takiego rozróżnienia. Uważają, że wszystkie *epistulae* kończyły się pożegnaniem (*vale, valete*)³⁴. Powtarzalną formą w przypadku *scriptio* było *rescripsi, scripsi* i *recognovi*³⁵. Tony Honoré podaje za Ulrichem Wilckenem, że formuła dyplomatyczna *recognovi* była sygnowana ręką urzędnika *a libellis*, a *rescripsi/scripsi* ręką samego cesarza³⁶. Inaczej uważa F. Millar, który twierdzi, że pisane osobiście przez cesarza dwa słowa: *re(scripsi)* i *recognovi* nadawały moc prawną danej konstytucji³⁷. *Epistulae* w swej istocie były listami prywatnymi, których treść znał jedynie odbiorca³⁸. Często odbiorca *epistulae* jako osoba sprawująca urząd państwowy decydował się na upublicznienie treści, jeśli ta dotyczyła sfery publicznej. Olivia Fiona Robinson

³¹ D. Ibbetson, *High*, s. 196.

³² *Subscriptiones* przybierały różne formy, por. U. Wilcken, *Zu den Kaiserreskripten*, s. 7–8.

³³ O. Karlowa, *Römische*, s. 540; Cass. Dio, 69, 1.

³⁴ W. Williams, *The Libellus*, s. 87; A.A. Schiller, *Roman law*, s. 493; por. HA, *Commodus* 13, 7.

³⁵ Th. Mommsen, *Gordians*, s. 179; U. Wilcken, *Zu den Kaiserreskripten*, s. 7–9; B. Kübler, s.v. *scriptio*, col. 497–498; por. W. Williams, *The Libellus*, s. 87.

³⁶ T. Honoré, *Emperors*, s. 24, przypis 2. Na temat cesarskich podpisów – zob. HA, *Commodus* 13, 7; *Tacitus* 6; *Carinus* 15. Na petycji (CIL VIII 10570 = ILS 6870) skierowanej przez kolonów z *Saltus Burunitanus* do Kommodusa widnieje napis: *vestram(que) divinam subscriptionem / adlegantibus oraz secundum / sacram subscriptionem domini n(ostris) / sanctissimi Imperatoris*; CIL VI 3770 = CIL VI 31330.

³⁷ F. Millar, *The Emperor*, s. 248.

³⁸ *Epistulae* łacińskie znajdujemy w treści inskrypcji, *Digestach* oraz kodeksach prawa, natomiast greckie w treści inskrypcji i papirusów, por. A.A. Schiller, *Roman law*, s. 496.

sądzi, że dokument z *subscriptio* lub jego kopia był wysyłany do indywidualnego petenta³⁹. Nie jest to *opinio communis*. Niektórzy uważają, że *subscriptiones* były wysyłane do miejsc publicznych, w pobliżu rezydencji cesarza (świątynia Apolla w II wieku), gdzie decyzja cesarska była czytana i kopiowana przez osoby zainteresowane⁴⁰. Moim zdaniem, uwzględniając charakter podmiotów oraz ich stosunkowo niski status społeczny, jedynie *epistulae* były dostarczane bezpośrednio⁴¹. Nie zmienia to faktu, że *subscriptiones* przez swą powszechność i publiczny charakter stanowiły w porównaniu z *epistulae* bardziej doniosłą formę dokumentu prawnego⁴². Wiliam Turpin stwierdził, że ogólna ewidencja źródłowa przedstawia liczbę ponad 2500 *subscriptiones*, które zostały zawarte głównie w dwóch zbiorach konstytucji z czasów Dioklecjana – *Codex Gregorianus*, *Codex Hermogenianus* oraz w jednej z trzech części wielkiej kompilacji z czasów Justyniana Wielkiego – *Codex Iustinianus*⁴³.

W tym miejscu warto zastanowić się nad pytaniami postawionymi na samym wstępie rozważań. Wielu przedstawicieli zarówno starszej, jak i nowszej nauki poprzestaje w swych rozważaniach na ogólnym stwierdzeniu, że *epistulae* były opracowywane przez sekretarzy do spraw korespondencji – *ab epistulis* (*Latinis* i *Graecis*), natomiast *subscriptiones* przez sekretarzy do spraw petycji – *a libellis*⁴⁴. Znaleźli się jednak uczeni, którzy poddali kwestię autorstwa reskryptów szczegółowym badaniom. Wydaje się, że jako pierwszy głos w tej materii zabrał Adrian Nicholas Sherwin-White, który pod kątem ustalenia autorstwa reskryptów przeanalizował korespon-

³⁹ O.F. Robinson, *The Sources*, s. 36.

⁴⁰ Por. W. Williams, *The Libellus*, s. 87; A.A. Schiller, *Roman law*, s. 500–501.

⁴¹ Por. W. Turpin, *Imperial*, s. 101.

⁴² D. Ibbetson, *High*, s. 196–197; por. W. Turpin, *Imperial*, s. 102.

⁴³ W. Turpin, *Imperial Subscriptions*, s. 101–102.

⁴⁴ O. Karlowa, *Römische*, s. 651; U. Wilcken, *Zu den Kaiserreskripten*, s. 10; W.W. Buckland, *A Textbook*, s. 18–19; W. Williams, *The Libellus*, s. 86; A. Guarino, *Gli aspetti giuridici del principato*, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt 1980, ed. H. Temporini, II, 13, s. 16. O.F. Robinson, *The Sources*, s. 34; D. Ibbetson, *High*, s. 196; A. Berger, *Enciclopedic*, s.v. *epistulae principum*, s. 454.

dencję cesarza Trajana z Pliniuszem Młodszym⁴⁵. Brytyjski historyk na podstawie analizy słownictwa, frazeologii, typowych terminów i administracyjnego żargonu stwierdził, że formalna ręka sekretarzy cesarskich jest widoczna w wielu reskryptach, które zostały sporządzone w oparciu o – jak to określa autor – *bureaucratic language*⁴⁶. Z kolei rozpoznanie w treści reskryptów wyrażenia myśli oraz języka Trajana nie należy wprawdzie do łatwych, lecz jest dostrzegalne w kilku przypadkach⁴⁷. Na przykład gdy cesarz zdecydowanie odmawia prośby⁴⁸ lub gdy oświadcza, że nie będzie podejmował decyzji w błażej sprawie⁴⁹. Pewnym mankamentem, który uniemożliwia sformułowanie ogólnych wniosków, jest fakt, że rozważania Sherwin-White'a są oparte na jednym źródle. Głos w kwestii autorstwa reskryptów cesarskich zabrał także Fergus Millar, który uwzględniając różnego rodzaju źródła, wykazał, że zainteresowani sprawami państwa cesarze, tacy jak Oktawian August, Kaligula, Neron, Tytus, Marek Aureliusz, Kommodus, Aleksander Sewer, nie stronili od konfrontacji stron sporu, wysłuchiwanie petentów, odpisywania na *libelli*, przyjmowania delegacji czy też wydawania różnych decyzji⁵⁰. Dyktowanie przez cesarzy listów do miast lub urzędników stanowiło normalną praktykę⁵¹. Cesarze rzymscy układali swe własne wypowiedzi tak pisemne, jak i ustne⁵². Z badań F. Millara wynika, że byli oni bardzo zajęci, gdyż osobiście angażowali się m.in. w proces tworzenia konstytucji. W procesie tym zdaniem Millara brał również udział niedoceniany przez źródła literackie sekretariat, który był odpowiedzialny za szeroki zakres spraw cesar-

⁴⁵ A.N. Sherwin-White, *Trajan's Replies to Pliny: Authorship and Necessity*, *The Journal of Roman Studies* 1962, 52, s. 114–125.

⁴⁶ A.N. Sherwin-White, *Trajan's Replies*, s. 116.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 115.

⁴⁸ Traianus, Plinio, *Ep.* 40, 3.

⁴⁹ Traianus, *Epp.* 82, 117.

⁵⁰ F. Millar, *Emperors*, s. 9–19. Millar rozszerzył swą argumentację w wydanej w Londynie w 1977 roku pracy pt. *The Emperor in the Roman World, 31 BC-AD 337*.

⁵¹ Na przykład cesarz Kaligula podyktował odpowiedź sekretarzowi *ab epistulis* po przeczytaniu listu od Petroniusza, Philo, *Leg.* 258–260.

⁵² F. Millar, *Emperors*, s. 19.

skich⁵³. Wynne Williams dowiódł natomiast, jak dalece indywidualne postawy i zwyczaje cesarzy wpływały na ostateczną treść konstytucji cesarskich, które w większości dla omawianego okresu zachowały się na inskrypcjach, czyli w postaci pozajurydycznej⁵⁴. Williams zauważył również, że badania Millara i Sherwin-White'a mogą dowodzić poprawności hipotezy o „universal imperial authorship”, która mówi o istnieniu we wszystkich konstytucjach cech indywidualnego stylu cesarzy mającego wyraz w określonych standardowych formułach⁵⁵. Według Williamsa jednak ani to, że cesarze osobiście formułowali niektóre dokumenty, ani to, że istniały dokumenty bez wyraźnego wpływu cesarzy na ich treść, nie dowodzi słuszności hipotezy o „universal imperial authorship”⁵⁶. Williams stwierdził, że stylistyczna analiza pokazuje przypadki, w których osobiście cesarze zarówno wydawali decyzje, jak i tworzyli ostateczny tekst odpowiedzi prawnych. Angielski badacz nie wykluczył jednak, że w przypadku rutynowych spraw to ostatecznie zadanie było wykonywane przez sekretarzy *ab epistulis i a libellis*⁵⁷. Do reskryptów sporządzanych przez sekretarzy badacz zaliczył *epistulae* o formalnym i dyplomatycznym charakterze, w szczególności te, które były adresowane do miast greckich; edykty, które w sferze publicznej były przejawem euergetyzmu cesarskiego, oraz *subscriptiones*, w których cesarz za pośrednictwem swych sekretarzy udzielał porad prawnych.

Wszyscy trzej badacze, których zdania przytoczyłem, są zgodni co do zasady dychotomicznego podziału analizowanych aktów prawnych; według nich reskrypty były bowiem tworzone zarówno przez cesarzy, jak i sekretarzy. Całkowicie inne, oryginalne zdanie w tej kwestii miał historyk prawa rzymskiego Tony Honoré, który opierając się głównie na zbiorze konstytucji cesarskich zawartych w wielkiej kompilacji prawa rzymskiego z czasów Justyniana Wielkiego, przekonywał, nie wykluczając oczywiście udziału cesarzy, że wyłącznie sekretarze do spraw petycji sporządzali odpowiedzi na zapytania

⁵³ Ibidem: *vast ranges of imperial business were handled by the bureaux in private, systematically concealed from of our literary sources.*

⁵⁴ W. Williams, *Individuality*, s. 67.

⁵⁵ Ibidem, s. 67–68.

⁵⁶ Ibidem, s. 68.

⁵⁷ Ibidem.

indywidualnych petentów⁵⁸. Wybitny romanista dostrzegł pewne korelacje między stylem języka dzieł poszczególnych prawników a stylem treści reskryptów powstałych w czasie, w którym oni sprawowali urząd *a libellis*. Na podstawie porównania dzieł prawnych z reskryptami Honoré ustalił na przykład, że wybitni juryści i późniejsi prefekci pretorianów Emiliusz Papinian i Domicjusz Ulpian byli sekretarzami do spraw petycji, kolejno: Papinian od 26 września 194 do 12 lutego 202 roku, Ulpian – od 25 marca 202 do 1 maja 209 roku⁵⁹. Reskrypty z tych lat są pisane wysoce technicznym językiem, ręką profesjonalnych prawników⁶⁰. Honoré badał reskrypty w oparciu o szczegółowe kryteria, takie jak długość reskryptu, składnia językowa, słownictwo, logiczna i dialektyczna struktura czy też nastawienie na podstawowe problemy prawne⁶¹. Brian Campbell zaobserwował jednak trafnie, że przedstawione przeze mnie argumenty uczonych nie rozstrzygają problemu autorstwa reskryptów⁶². Angielski badacz słusznie zauważył, że sekretarz *a libellis* mógł wyrazić własnymi słowami i stylem decyzję skutecznie wydaną przez cesarza lub jego radę. Tą samą drogą zwrócił także uwagę, że charakter indywidualności cesarskich dokumentów można wyjaśnić, stawiając hipotezę, iż kompetentni sekretarze przyjmowali *persona* i ton swoich władców⁶³. Cesarz równie dobrze mógł osobiście rozpatrywać petycje, jak również delegować te sprawy podległym urzędnikom. Co ciekawe, już starożytni zastanawiali się nad autorstwem konstytucji cesarskich. W 163 roku Korneliusz Fronton skierował do cesarza Lucjusza Werusa pytanie: *Quis edictum, quis epistulam suismet verbis componere potuit?*⁶⁴. Jaką rolę w procesie tworzenia konstytucji odgrywali sekretarze *ab epistulis* i *a libellis*? Czy zajmowali się podejmowaniem decyzji wykonawczych, przygotowaniem gotowych dokumentów przedstawianych cesarzowi do

⁵⁸ T. Honoré, *Emperors*, s. 46–49.

⁵⁹ Ibidem, s. 144.

⁶⁰ Ibidem, s. 52.

⁶¹ Ibidem, s. 50–52.

⁶² J.B. Campbell, *The Emperor and the Roman Army, 31 BC–AD 235*, Oxford 1984, s. 265.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ Fronto, *Ad Verum* III, 7.

zatwierdzenia, czy też dawaniem technicznych porad, np. w kwestiach prawnych dotyczących greckojęzycznych prowincji?

Większość źródeł opisujących czasy pryncypatu przedstawia nie funkcje czy zadania sekretarzy, lecz ich *potentia* (to jest potęgę, znaczenie, wpływy)⁶⁵. Z tego też względu ustalenie całościowego zakresu zadań nie należy do łatwych⁶⁶. Z pewnością głównym zadaniem sekretarzy *ab epistulis* było pisanie oficjalnych i urzędowych listów, o ile nie były one sporządzone osobiście przez pryncepsów⁶⁷. Jakiego typu były to listy i jakiej treści dotyczyły? Z pewnością nominacje wybranych przez cesarza najwyższych urzędników – ekwickich prokuratorów, wielkich prefektów, wysokich urzędników pałacowych oraz oficerów wojskowych – odbywały się przez wysyłanie *codicilles*, które przyjmowały formę zawiadamiającego o nominacji listu sporządzanego przez sekretarzy *ab epistulis*⁶⁸. Millar wskazuje, że *codicilles* mogły być osobiście dyktowane, a nawet sporządzane przez cesarzy⁶⁹. Stwierdzenie to może potwierdzać zachowany na inskrypcji, skierowany przez Marka Aureliusza do prokuratora Q. Domitiusa Marsianusa w formie *codicillus* zwrot *vale mi Marsiane karissime/mihi*⁷⁰. Również nadawanie przywilejów cesarskich dla pojedynczych osób lub korporacji przyjmowało formę listów⁷¹. Taką formę miało

⁶⁵ Por. F. Millar, *Rome*, s. 14.

⁶⁶ Por. A.A. Schiller, *Roman law*, s. 480.

⁶⁷ É. Cuq, *Le Conseil*, s. 392; O. Karlowa, *Römische*, s. 544; A.H.J. Grenidge, *Roman*, s. 419; O. Hirschfeld, *Die kaiserlichen*, s. 323–324; por. Th. Mommsen, *Römisches*, s. 809.

⁶⁸ O. Karlowa, *Römische*, s. 541, 544. Swetoniusz podaje, że będący w Judei Wespazjan cofnął nominację prefektowi jazdy, Suet., *Vespasianus* 8; Wegecjusz wspomina, że o wyborze trybunów większych (*tribunus maior*) decyduje cesarz poprzez *sacram epistolam*, Vegetius, 2, 7. Z kolei dla tworzenia aktów nominacyjnych urzędników senatorskich został powołany urząd – *a codicillis*, O. Karlowa, *Römische*, s. 541; O. Hirschfeld, *Die kaiserlichen*, s. 322, przypis 2. W świetle prawa rzymskiego *codicillus* mógł być sporządzany w formie listu lub pisemnej prośby, C., 6, 42, 22.

⁶⁹ F. Millar, *Rome*, s. 10. Por. Epictetus, 3, 7, 30; Suet., *Cal.* 18; Suet., *Claud.* 29.

⁷⁰ AE 1962, 183.

⁷¹ O. Karlowa, *Römische*, s. 544; O. Hirschfeld, *Die kaiserlichen*, s. 322; S. Brassloff, s.v. *epistula*, col. 205; por. R. Paribeni, s.v. *ab epistulis*, s. 2133–2134.

choćby uprawnienie do czerpania wody⁷², prerogatywy ludności żydowskiej i syryjskiej⁷³ czy też nadanie prawa łatyńskiego⁷⁴. Z sekretariatu *ab epistulis* wypływały także cesarskie odpowiedzi na listy namiestników i dowódców wojskowych oraz na sprawozdania i zapytania (*relatio, consultatio, suggestio*) urzędników⁷⁵. Prowadzenie oficjalnych stosunków z gminami miejskimi i korporacjami oraz przyjmowanie od uzależnionych ludów deputacji należało również do zadań sekretariatu *ab epistulis*⁷⁶. Urzędnicy *ab epistulis* byli także przedstawicielami cesarza w pertraktacjach wojennych⁷⁷. Księga Sudy, opisując kompetencje sekretarza, mówi pośrednio o tej kompetencji⁷⁸. Sekretarze tworzyli i wysyłali listy, które – podkreślam – nie były pisane własnoręcznie przez cesarzy⁷⁹.

⁷² Frontinus, *de aquis* 103: *ne quis sine litteris Caesaris, id est ne quis aquam publicam non impetratam... ducat*; 105: *Qui aquam in usus privatos deducere volet, impetrare eam debet et a principe epistulam ad curatorem adferre*. Frontinus wskazuje, że każdy, kto zechce czerpać wodę dla prywatnego użytku, musi mieć pisemną zgodę od cesarza.

⁷³ Iosephus, *Ant. Jud.* 20, 8, 9.

⁷⁴ Gaius, 1, 96: *aut maius est latium aut minus: maius est Latium, cum ei hi qui decuriones leguntur et ei qui honorem aliquem aut magistratum gerunt civitatem Romanam consecuntur; minus Latium est, cum hi tantum qui magistratum vel honorem gerunt ad civitatem Romanam perueniunt: idque compluribus epistulis principum significatur*. Rozróżnienie na prawo łatyńskie większe i mniejsze przyjmowało formę cesarskiego listu.

⁷⁵ O. Karlowa, *Römische*, s. 544; O. Hirschfeld, *Die kaiserlichen*, s. 323; Iustin., 43, 12; Cass. Dio, 52, 33; Suid. s.v. *Διονύσιος*.

⁷⁶ É. Cuq, *Le Conseil*, s. 393; O. Hirschfeld, *Die kaiserlichen*, s. 323. W późnym Cesarstwie Rzymskim *magister epistolarum legationes civitatum consulationes et preces tractat*, Notit. Dign. Or., C. 19; Occ., C. 17. Jedna *epistula* cesarza Konstantyna Wielkiego mówi o ochronie przed fiskusem cesarskim i wolności od podatków, którymi to cieszyli się weterani, C.Th., 12, 46, 2.

⁷⁷ Publius Taruttienus Paternus, *ab epistulis Latinis* w kancelarii cesarza Marka Aureliusza, prowadził pertraktacje z Kotynami, którzy nie podjęli walki przeciwko Markomanom (Cass. Dio, 71, 12, 3). Por. F. Millar, *Emperors, Frontiers and Foreign Relations, 31 B.C. to A.D. 378*, Britannia 1982, 13, s. 5–6.

⁷⁸ Suid. s.v. *Διονύσιος*.

⁷⁹ Por. O. Hirschfeld, *Die kaiserlichen*, s. 323–324, przypis 2.

Otto Hirschfeld sądzi, że korespondencja cesarza Trajana z namiestnikiem Bitynii Pliniuszem może świadczyć, iż jedynie krótkie instrukcje do najwyższych urzędników prowincjonalnych, czyli *mandata*, mogły być sporządzane osobiście przez cesarzy⁸⁰. Epistolarna forma *mandata* wskazuje na tworzenie tych dokumentów przez *ab epistulis*, co niejako obala słuszność tego stwierdzenia⁸¹. Prywatna korespondencja cesarzy była zapewne wyłączona z biura *ab epistulis*, choć nie jest wykluczone, że prywatna i tajna korespondencja była pod opieką prywatnych sekretarzy⁸². Wydaje się, że cesarze stale mieli sekretarza do spraw prywatnej i tajnej korespondencji⁸³.

Z kolei podstawowym zadaniem sekretarzy *a libellis* było zajmowanie się adresowanymi do cesarza, sporządzonymi na piśmie, zapytaniami i prośbami (*preces, libelli, supplicationes*) od osób prywatnych⁸⁴. Urzędnicy *a libellis* przygotowywali odpowiedzi na zapytania i prośby, które były prawnie opracowywane, a następnie przedstawiane cesarzowi do akceptacji i krótkiej własnoręcznej noty (*subscriptio*)⁸⁵. Cesarska nota nabrała dużego znaczenia za panowania Hadriana, a w czasach późniejszych miała moc ustawy w sprawach odpowiedzi na petycje osób prywatnych⁸⁶.

⁸⁰ O. Hirschfeld, *Die kaiserlichen*, s. 323–324, przypis 2.

⁸¹ D. 47, 11, 6 (Ulp., *libro octavo de officio proconsulis*). Za cesarzy z dynastii flawijskiej funkcjonował *custos a mandatis*, CIL VI 8814. *Procurator a mandatis* jest potwierdzony dopiero za panowania Aleksandra Sewera, CIL III 536 = ILS 1575.

⁸² O. Hirschfeld, *Die kaiserlichen*, s. 324.

⁸³ Cass. Dio, 60, 34, 5; por. Cass. Dio, 71, 29, Suet., *Augustus* 67.

⁸⁴ Seneca, ad Polybi 6, 5: *audienda sunt tot hominum milia, tot disponendi libelli; tantus rerum ex orbe toto coeuntium congestus, ut possit per ordinem suum principis maximi animo subici, exigendus est*; por. 6: *adsidua laboriosi officii statione fatigatum corpus*.

⁸⁵ O. Karlowa, *Römische*, s. 544–545. O. Hirschfeld, *Die kaiserlichen*, s. 327–328. Por. A.H.J. Greenidge, *Roman*, s. 419; F. Millar, *Emperors*, s. 17. Na temat cesarskich not zob. HA, *Commodus* 13, 7; *Tacitus* 6; *Carinus* 15. Na petycji (CIL VIII 10570 = ILS 6870) skierowanej przez kolonów z *Saltus Burunitanus* do Kommodusa widnieje napis: *vestram(ue) divinam subscriptionem / adlegantibus oraz secundum / sacram subscriptionem domini n(ostr) / sanctissimi Imp(eratoris)*.

⁸⁶ O. Hirschfeld, *Die kaiserlichen*, s. 328; HA, *Macrinus* 13: *cum Traianus numquam libellis responderit, ne ad alias causas facta praeferrentur quae*

O dużym znaczeniu *subscriptio* w czasach Hadriana świadczy *passus* Gajusa:

Gaius, *Institutiones* 1, 94:

Item si quis cum uxore praegnante civitate Romana donatus sit, quamvis is, qui nascitur, ut supra dixi, civis Romanus sit, tamen in potestate patris non fit: Idque subscriptione divi sacratissimi Hadriani significatur qua de causa, qui intellegit uxorem suam esse praegnantem, dum civitatem sibi et uxori ab imperatore petit, simul ab eodem petere debet, ut eum, qui natus erit, in potestate sua habeat.

Wypada zgodzić się ze zdaniem Davida Ibbetsona, który twierdzi, że specjalistyczna wiedza z zakresu prawa była warunkiem wstępnym do objęcia sekretariatu *a libellis*⁸⁷. Jest zrozumiałe, że pełniący urząd *a libellis* wybitni juryści – Volusius Maecianus⁸⁸ za Marka Aureliusza, Marcus Aurelius Papirius Dionysius⁸⁹ za Kommodusa oraz sprawujący urząd *magister libellorum* powszechnie cenieni Emiliusz Papinian⁹⁰ za Septymiusza Sewera czy też prawdopodobnie Domicjusz Ulpian⁹¹ za Karakalli – byli niezwykle biegli w zakresie wiedzy prawniczej. Z okresu poklasycznego znamy dwóch

ad gratiam composita viderentur. Respondere oznacza udzielanie prawnej opinii, O. Hirschfeld, *Die kaiserlichen*, s. 328, przypis 2. Ammianus Marcellinus określa *magister libellorum* jako *libellis respondens* (Amm. Marc., 20, 9, 8). Natomiast *facta* oznaczają *sententiae iuris* albo *rescripta*, O. Hirschfeld, *Die kaiserlichen*, s. 328, przypis 2. Th. Mommsen (*Gordians*, s. 187, przypis 3), porównując *profferentur* i *praeferentur*, zauważa, że cesarz Trajan zaniechał dawania pouczeń prawnych w tej kwestii.

⁸⁷ D. Ibbetson, *High*, s. 184.

⁸⁸ PIR V 657; G. Samonati, s.v. *a libellis*, s. 826–827.

⁸⁹ PIR A 883; PIR² A 1567; É. Cuq, *Le Conseil*, s. 365; L. Friedlaender, *Darstellungen*, s. 179; P. von Rohden, s.v. *M. Aurelius Papirius Dionysius*, RE II, 1896, col. 2515; J. Crook, *Consilium principis. Imperial counsils and counsellors from Augustus to Diocletian*, Cambridge 1955, s. 154, nr 53; G. Samonati, s.v. *a libellis*, s. 827–828.

⁹⁰ D. 20, 5, 12.

⁹¹ HA, *Niger* 7.

jurystów, którzy działali jako *magistri libellorum*. Byli nimi Aurelius Arcadius Charisius i Hermogenianus⁹².

Z późnoantycznego źródła *Notitia Dignitatum* wynika, że w IV wieku nie tylko pisemne prośby (*preces*), ale również zleczone przez cesarza prawne dochodzenia (*cognitiones*) należały do zadań *magister libellorum*⁹³. Początków specjalizacji urzędniczej w tym kierunku możemy dopatrywać się już pod koniec II wieku⁹⁴. Kariera przytoczonego wyżej, sprawującego stanowiska *a libellis i a cognitionibus* za Kommodusa Papiriusa Dionysiusa stanowi dostateczne potwierdzenie tej hipotezy.

Niektóre prośby osób prywatnych były rozpatrywane osobiście przez cesarza⁹⁵. *Sententiae* i *epistulae* to dwa przykłady petycji *per libellum* z ustnymi odpowiedziami cesarza⁹⁶. Możliwe jest także, że *a libellis* nie tylko zajmował się pisemnymi prośbami, ale również wysłuchiwał petentów⁹⁷. Éduard Cuq sądzi, że sekretarze od petycji wysłuchiwali wiele prośb osób prywatnych (*postulatores*), które liczyły na litość i życzliwość cesarza⁹⁸. Przed tymi urzędnikami przedkładano również prośby o zwolnienie z opieki, o nowy status

⁹² D. Ibbetson, *High*, s. 184, przypis 4.

⁹³ *Notit. Dign. Or.*, C. 19; *Occ.*, C. 17: *magister libellorum cognitiones et preces tractat*; por. CIL VI 510 = ILS 4152: *magister libellorum et cognitionum sacrarum*; É. Cuq, *Le Conseil*, s. 383–384; E. De Ruggiero, *Diz. epigr.*, vol. II, parte I, 1900, 321.

⁹⁴ Por. É. Cuq, *Le Conseil*, s. 384. Otto Karlowa (*Römische*, s. 545) uważa, iż w późniejszym czasie urząd *a cognitionibus* został włączony do sekretariatu *a libellis*.

⁹⁵ Oktawian August przyjmował osobiście prośby petentów (Suetonius, *Augustus* 53). Z kolei cesarz Domicjan upokorzył filozofa Euphratesa przez przeczytanie na głos prośby, którą ten mu wręczył w zaufaniu (Philostr., *V. Apollon*. 5, 38). Z pewnością do przebywającego na prowincjach cesarza Hadriana napływały nieustannie różnego rodzaju prośby. Kasjusz Dion opisuje sytuację, w której cesarz musiał ulec i wysłuchać prośby zdesperowanej i odważnej kobiety, *Cass. Dio*, 69, 6, 2–3.

⁹⁶ Por. F. Millar, *Emperors*, s. 11.

⁹⁷ A. Berger, *Enciclopedic*, s.v. *a libellis*, s. 338: *The head of the division of the imperial chancery which dealt with all kinds of petitions adressed to the emperor. His later title was magister libellorum.*

⁹⁸ É. Cuq, *Le Conseil*, s. 366: *Il avait à écouter ces milliers de solliciteurs (postulatores) qui vanaient tout en larmes faire appel à la pitié de leur très*

miast, błagano także cesarza o osobiste wydanie wyroku w procesie⁹⁹, jak również o wykładnię w niejasnych kwestiach prawnych¹⁰⁰. Mieszkańcy miast zabiegali o pojedyncze zwolnienia podatkowe¹⁰¹ czy też o zmianę kwestii cenzusowych¹⁰², tudzież mieszkańcy prowincji prosili cesarza o zmniejszenie *tributum*¹⁰³.

Z podjętych rozważań wynika, że definitywne ustalenie zakresu obowiązków, które były powierzane sekretarzom, podobnie jak ustalenie autorstwa reskryptów, nie jest możliwe¹⁰⁴. Przeprowadzone przez historyków, romanistów i filologów badania nie pozwoliły na jednoznaczne ustalenie tego, czy osobiście sam cesarz, czy też sekretarze tworzyli reskrypty. Twierdzenie, że cesarze rzymscy tworzyli osobiście prawo, jest swego rodzaju eufemizmem, gdyż to właśnie zaznajomieni w dziedzinie prawa urzędnicy kancelarii cesarskiej byli współkreatorami konstytucji cesarskich. W okresie pryncypatu sprawne wykonywanie władzy musiało być realizowane poprzez rozbudowany aparat urzędniczy. Sekretarze *ab epistulis* i *a libellis*, obok *a rationibus*, *a cognitionibus*, *a studiis*, *a memoria* i *a commentariis*, stanowili niezwykle ważny element maszyny biu-

doux empereur. W swym stwierdzeniu É. Cuq (*Le Conseil*, s. 366, przypis 2) opiera się na przykładzie petycji z odpowiedzią cesarza, która została zawarta w *De lege Rodia*, D. 14, 2.

⁹⁹ W prawie rzymskim istniała możliwość osobistego rozpatrywania próśb przez cesarza, D. 49, 5, 5, 1 (Ulp. *libro quatro de appellationibus*). Na przykład w kwestii wyboru prawnego spadkobiercy zwrócono się do cesarza, D. 28, 5, 93 (92).

¹⁰⁰ É. Cuq, *Le Conseil*, s. 366–367. Cesarz Septymiusz Sewer w odpowiedzi na *consultatio* wydał reskrypt, w którym została rozpatrzona słuszność interwencji pretora w sprawie skutków prawnych umowy zawartej przez *minor viginti quinque annis*, D. 4, 4, 11, 2 (Ulp, *libro 11 ad edictum*): *Aetrius Severus quia dubitabat, ad imperatorem Severum rettulit: ad quam consultationem successori eius Venidio Quieto rescripsit*.

¹⁰¹ O zwolnieniu od podatków w zakresie prawa własności mówi skierowany do Pelignianusa reskrypt cesarski, D. 50, 15, 3, 1 (Ulp., *libro secundo de censibus*). O trwałym zwolnieniu miejsc i miast z podatków od własności – D. 50, 15, 4, 3.

¹⁰² O prośbie w sprawie powrotnej zmiany miejsca zamieszkania (wpisania na listę cenzusową) – D. 50, 15, 4, 10.

¹⁰³ Tacitus, *Ann.* 2, 42.

¹⁰⁴ Zob. J.B. Campbell, *The Emperor*, s. 265.

rokratycznej w Imperium Romanum. Na koniec należy stwierdzić, że w drugiej połowie II wieku stanowisko *ab epistulis Latinis* było jednym ze szczybli kariery Publiusa Taruttienusa Paternusa¹⁰⁵, znakomitego znawcy prawa wojskowego i prefekta pretorianów cesarzy Marka Aureliusza i Kommodusa, a *magister libellorum* za panowania Sewerów to jeden z urzędów w *cursus honorum* wybitnych jurystów Emiliusza Papiniana i Domicjusza Ulpiana.

SUMMARY

The Participation of Secretaries *ab epistulis* and *a libellis* in the process of creating Imperial Rescripts

The Secretaries *ab epistulis* and *a libellis* were very important element of Imperial administration. Only these high civil officials participated in creating Imperial Law. The bureau of Imperial correspondence (*ab epistulis*) was receiving letters from official sources, but the bureau of petitions (*a libellis*) was receiving the petitions addressed by private individuals to the Emperor. These central departments created two forms of Imperial Rescripts: *epistulae* and *subscriptiones*. The Emperor Hadrian reorganized the chancery, which became the state pillar of administration. Since that moment the Rescripts as Imperial Constitutions became very common. Who was responsible for creation of Imperial Rescripts? The Emperor or professional Secretaries? What tasks did the Secretaries perform? These questions have been the matter of academic discussion for a long time. Basing on Roman Law, epigraphic material and literary sources the article presents the Rescripts as a source of Roman Imperial Law. Moreover, it concentrates on the legislative participation of the Secretaries in creating Imperial Rescripts.

Keywords: *ab epistulis*, *a libellis*, Hadrian, Roman Law, Imperial Law, Imperial Rescripts, *epistulae*, *subscriptiones*

¹⁰⁵ Na temat osoby Paternusa i jego działalności prawniczej zob. K. Kłodziński, *Publius Taruttienus Paternus jako wybitny jurysta i praefectus praetorio cesarzy Marka Aureliusza i Kommodusa*, Studenckie Zapiski Historyczne 2010, z. 5, s. 73–91.